

Bernard Lewis

Ismailije

Prva kriza u islamu stigla je sa Poslanikovom smrću 632. godine. Muhammed nikada nije tvrdio da je više od smrtnika – izdvajao se od ostalih zbog toga što je bio Božiji glasnik i nositelj Božije riječi, ali on sam nije ni božanstvo niti besmrtnan. Ipak, nije ostavio jasne upute o tome ko će ga naslijediti na mjestu vođe islamske zajednice i vladara islamske države u nastanku, a muslimani su imali samo skromno političko iskustvo predislamske Arabije da ih vodi. Nakon izvjesnih sporova i trenutka opasne napetosti, složili su se da za *halifu*, Poslanikovog zastupnika, postave Abu Bakra, jednog od najranijih i najpoštovanijih preobraćenika – i tako su gotovo slučajno stvorili veliku historijsku instituciju halifata.

Od prvih dana Halifata postojala je grupa ljudi koja je smatrala da Alija, rođak i Poslanikov zet, ima veće pravo da ga naslijedi od Ebu Bekra ili halifa koje su uslijedile. Nema sumnje da je njihova podrška Aliji djelomično bila rezultat uvjerenja da ga lične kvalitete čine pravom osobom za ovaj posao – a djelomično je, možda, rezultat legitimističkog vjerovanja u prava Poslanikove porodice. Ova grupa je postala poznata pod imenom *Shi'atu 'Ali*, Alijina stranka, a potom skraćeno *Shi'a*. Vremenom će to potaknuti najznačajniji vjerski sukob u islamu.

U početku, šiije su bile u osnovi politička frakcija – pristalice kandidata za vlast, bez različitih vjerskih doktrina i bez većeg vjerskog sadržaja od onog koji je bio inherentan samoj prirodi islamskog političkog autoriteta. Ali uskoro su se pojavile važne promjene i u sastavu pristalica i u prirodi njihova učenja. Mnogim muslimanima se činilo da su islamska zajednica i država zauzele pogrešan kurs; umjesto idealnog društva kojeg su zamišljali Poslanik i njegovi prvi, pobožni drugovi, nastalo je carstvo, kojim je upravljala pohlepna i beskrupulozna aristokracija; umjesto pravde i jednakosti, postojala je nejednakost, privilegije i dominacija. Mnogima koji su ovako gledali na stvari, činilo se da bi povratak Poslanikovojoj lozi mogao doprinijeti obnovi prave, istinske poruke islama.

Godine 656., nakon što su muslimanski pobunjenici ubili trećeg halifu Osmana, Alija je napokon postao halifa – ali njegova vladavina bila je kratka, i narušena razdorom i građanskim ratom. Kada je, s druge strane, bio ubijen 661. godine, Halifat je prešao u ruke njegovog rivala Muavije, čija je porodica, dinastija Umejada, držala Halifat gotovo jedno stoljeće.

Alijina stranka *šiija* nije iščezla njegovom smrću. Značajne grupe muslimana su ostale privržene Poslanikovojoj lozi, u kojoj su vidjeli zakonite vođe muslimanske zajednice. Ove tvrdnje, i podrška koju su izazivale, sve više i više su poprimale vjerski, pa čak i mesijanski karakter. Idealno zamišljena, muslimanska država jeste vjerska zajednica, osnovana i čuvana božanskim pravom. Njen suverenitet potječe od Boga; njenom suverenu, halifi, povjerene su obaveze da brani islam i omogući muslimanima da žive dobar muslimanski život. U tom društvu razlika između sekularnog i vjerskog je nepoznata – u pravu, u sudstvu, ili u vlasti. Vjera i država su jedno, sa halifom kao poglavarom. Poznato zapadno razlikovanje religije i politike – vjerskih i političkih stavova i aktivnosti – postaje nevažno i nestvarno tamo gdje su osnove identiteta i povezivanja u društvu, veze odanosti i dužnosti u državi, zamišljene i izražene u

²⁷ Allame Tabatabai, isto, tom 1, str. 296.

vjerskim terminima. Političko nezadovoljstvo – možda i samo društveno uvjetovano – pronalazi vjerski izraz; vjersko neslaganje poprima političke implikacije. Kada je grupa muslimana pružila više od čisto lokalne ili lične opozicije ljudima na vlasti – kada su bacili rukavicu postojećem poretku i osnovali organizaciju da taj poredak promijeni, njihov izazov je bio teologija a njihova organizacija sekta. U teokratski zamišljenom islamskom uređenju halifata, za njih nije bilo drugog načina da izmisle put ili kreiraju doktrinu koja prevazilazi njihove lične postupke i neposredne ciljeve.

U prvom stoljeću ekspanzije islama postojale su mnoge tenzije koje su dovele do pritužbi. Brojne pritužbe i aspiracije našle su svoj izraz preko sektaških raskola i pobuna. Širenje islama kroz preobraćivanje dovelo je u islamsku zajednicu veliki broj novih vjernika, koji su iz svog kršćanskog, jevrejskog i iranskog zaleđa nosili sa sobom vjerske pojmove i stavove nepoznate ranim arapskim muslimanima. Premda muslimani, ti novi preobraćenici nisu bili Arapi, još manje aristokracija. Njihov niži društveni i ekonomski status, koji im je odredila vladajuća arapska aristokracija, stvorio je osjećaj nepravde i učinio ih dobrovoljnim članovima pokretâ koji su ispitivali zakonitost postojećeg poretka. Ni sami arapski osvajači nisu bili otporni na ovakvo nezadovoljstvo. Pobožni Arapi su osuđivali svjetovnost halifa i vladajućih grupa; Arapi nomadi su žalili zbog prisvajanja vlasti – a mnogi drugi, koji su patili zbog oštrijih ekonomskih i društvenih podjela do kojih je došlo osvajanjem i bogatstvom, počeli su da dijele srdžbe i nade novih preobraćenika. Mnogi od ovih imali su tradiciju političkog i vjerskog legitimizma – jevrejsko i kršćansko vjerovanje u svetost i konačnu pobjedu Davidove kraljevske loze, preko pomazanog Mesije, zoroastrijsko iščekivanje Saoshyansa, spasitelja koji će se pojaviti na kraju vremena iz svetog sjemena Zoroastra. Kada su se preobratali u islam, lahko su ih privukla prava na vlast Poslanikove loze, koja je, činilo se, nudila kraj nepravednosti postojećeg sistema i ispunjenje obećanja islama.

Dva događaja su veoma značajna u transformaciji šiija od stranke u sektu, a oba potječu od neuspješnih pokušaja šiija koji su tražili da sruše umejadski halifat. Prvi pokušaj, godine 680., vodio je Husejn, sin Alije i njegove žene Fatime, Poslanikove kćeri. Desetog dana mjeseca muharrema, u mjestu zvanom Kerbela u Iraku, Husejn, njegova porodica i sljedbenici sukobili su se sa umejadskom silom i nemilosrdno su umoreni. U masakru je poginulo oko sedamdeset ljudi; jedino je preživio bolesni dječak Ali ibn Husejn, kojeg su ostavili da leži u šatoru. Ovo tragično mučeništvo Poslanikove loze, i val tjeskobe i kajanja koji je uslijedio, ulili su novi vjerski zanos kod šiija, koji su sada bili potaknuti snažnim temama patnje, posvećenosti i pokore.

Sljedeći prekretni događaj se desio krajem sedmog i početkom osmog stoljeća. Godine 685., neki Mukhtar, Arap iz Kufe, poveo je pobunu u ime Alijinog sina poznatog kao Muhammad ibn al-Hanefijja, koji je bio, kako on kaže, Imam, pravi i zakoniti vođa muslimana. Mukhtar je bio pobijeden i ubijen 687. godine, ali njegov pokret je opstao. Kada je Muhammad ibn al-Hanefijja i sam umro oko 700. godine, bilo je nekih koji su tvrdili da je imamat prešao na njegovog sina. Drugi su tvrdili da Muhammad ibn al-Hanefijja nije uistinu mrtav, već se povukao u potaju u planine Radwe, u blizini Meke; otuda će se vratiti i pobijediti neprijatelje, kada to Bog odredi. Takav mesijanski imam je nazvan *Mahdi*, onaj koji je ispravno vođen.

Ovi događaji su uspostavili obrazac za dugi niz vjerskih revolucionarnih pokreta. Postoje dvije centralne ličnosti u takvom pokretu: Imam, koji je ponekada također Mahdi, zakoniti vođa koji dolazi da uništi tiraniju i ustanovi pravdu, i *da'i*, onaj koji poziva, propovijeda – i često, također, domišlja – svoju poruku, pridobija svoje učenike, i konačno ih, može biti, vodi pobjedi ili mučeništvu. Sredinom osmog stoljeća jedan od ovih pokreta je čak odnio prolaznu pobjedu, uzrokujući da Umejadi budu zbačeni a umjesto njih zavladaju Abasidi, drugi ogranak porodice kojem su pripadali i Poslanik i Alija – ali u času njihovog uspjeha abasidske halife su se odrekle ove sekte i daija koji su ih doveli na vlast, i izabrali su put stabilnosti i povezanosti u religiji i politici. Neuspjeh revolucionarnih nada koji je uslijedio doveo je do novog i oštrog nezadovoljstva i novog vala ekstremističkih i mesijanskih pokreta.

U početku i doktrina i organizacija šiija bile su podložne čestim promjenama. Pojavili su se brojni pretendenti, koji su sa različitom vjerodostojnošću tvrdili da su članovi ili zastupnici Poslanikove loze, a nakon što su nekim novim detaljima obogatili mitski opis očekivanog spasitelja, iščeznuli su sa lica zemlje. Njihovi programi su varirali od umjerene, manje ili više dinastijske opozicije do ekstremnog vjerskog inovjerstva, koje je bilo jako udaljeno od široko prihvaćenih učenja islama. Stalna karakteristika je kult svetih ljudi – imama i *da'ija* – za koje se vjerovalo da posjeduju čudesne moći, i čija učenja odražavaju mističke i iluminacionističke ideje koje potječu iz gnosticizma, manihejstva i različitih iranskih i judeokršćanskih hereza. Od vjerovanja koja im se pripisuju su ona o reinkarnaciji, obožavanju imama i ponekada čak i *da'ija*, i slobodnjaštvo – odbacivanje svih zakona i sprega. U nekim područjima – naprimjer među seljacima i nomadima u dijelovima Perzije i Sirije – pojavile su se različite lokalne religije, kao rezultat prožimanja šiijjskih učenja i ranijih lokalnih kultova i vjerovanja.

Politički plan tih sekti bio je jasan: zbacivanje postojećeg poretka i uspostavljanje njihovog izabranog imama. Mnogo je teže ustanoviti bilo koji socijalni i ekonomski program, premda su se njihove aktivnosti jasno odnosile na socijalno i ekonomsko nezadovoljstvo i težnje. Nešto o ovim težnjama se može zaključiti iz tada aktuelne mesijanske tradicije, koja pokazuje kakvim potrebama je Mahdi trebao udovoljiti. Dio njegovog zadatka, u širem smislu, islamskog – bio je da povрати pravi islam, i proširi vjeru do nakraj zemlje. Detaljnije, trebao je uspostaviti pravdu – da 'ispuni svijet pravdom i jednakošću kao što je sada ispunjen tiranijom i potlačivanjem', da uspostavi jednakost između slabih i jakih, i da donese mir i obilje.

U početku, vođe kojima su šiije vjerovala bazirali su svoje pretenzije više na srodstvu sa Poslanikom nego na porijeklu iz direktne loze, preko kćerke Fatime; neki od njih, uključujući nekolicinu najaktivnijih, nisu bili Fatimini potomci – neki čak ni Alijini, već od drugih strana Poslanikove porodice. Ali nakon pobjede i izdaje Abasida, šiije su usmjerile svoje nade na Alijine potomke, a među njima pogotovo na one koji su potekli iz njegovog braka sa Poslanikovom kćerkom. Veći naglasak je bio stavljen na značaj direktnog porijekla od Poslanika, i ta ideja je bila uzrok tome da od Poslanikove smrti, zapravo, postoji jedinstvena linija legitimnih Imama, koji su jedini bili zakonite vođe islamske zajednice. To su bili Alija, njegovi sinovi Hasan i Husejn, i Husejnovi potomci preko njegovog sina Alije Zayn al-Abidina, jedine osobe koja je preživjela tragediju Kerbale. Osim Husejna, ovi imami su se uglavnom uzdržavali od političke aktivnosti. Dok su drugi pretendenti uzalud pokušavali silom zbaciti halifat, zakoniti Imami su više voljeli da budu neka vrsta legalne opozicije halifama na vlasti. Živjeli su u Meki ili Medini, daleko od glavnih političkih centara, i iako su se držali svojih

zahtjeva, malo su učinili da ih unaprijede. Naprotiv, nekada su priznavali, čak i pomagali i savjetovali Umejade, i nakon njih abasidske vođe Carstva. Ovaj stav zakonitih Imama je bio vjerski obojen, u pobožnoj šiijskoj tradiciji; njihova pasivnost bila je odraz posvećenosti i onosvjetskog, a njihovo pomirenje primjena principa *tekijje*.

Izraz *tekijja*, oprez, predostrožnost, izražava islamsku doktrinu oslobođenja – ideju da vjernik može biti oslobođen ispunjavanja određenih vjerskih dužnosti pod pritiskom ili prijetnjom. Princip se različito definira i tumači, i nikako nije svojstven samo šiijama; ipak, oni su najčešće bili izloženi opasnostima progona i represije, i taj princip najčešće se spominje po njima. Princip je korišten da se opravda skrivanje vjerovanja koja mogu izazvati neprijateljstvo vlasti ili naroda; navođen je kao odgovor na samouništavajuću borbenost koja je usmrtila mnoge u potpuno beznadnim pobunama.

Prva polovina osmog stoljeća je bila period intenzivne aktivnosti među ekstremnim šiijama. Pojavile su se brojne sekte i podsekte, posebno među raznolikom populacijom južnog Iraka i na obalama Perzijskog zaljeva. Njihove doktrine su bile promjenljive i eklektičke, a prelaz od jedne sekte ili lidera do drugog bio je lagahan i čest. Muslimanski izvori navode brojne vjerske propovjednike, od kojih su neki bili skromnog porijekla, a koji su digli ustanke i bili osuđeni na smrt, a nekima od njih pripisuju doktrine koje su kasnije bile odlika ismailija. Jedna grupa je koristila davljenje žicama kao vjersku obavezu – očita paralela indijskim thuggijima, i nagovještaj kasnijih 'atentata'. Čak i među onima koji su bili umjereni u doktrini, postojale su borbene grupe koje su pokušale silom doći na vlast, te su ih Umejadi i kasnije abasidske vojske porazili i uništili.

Do druge polovine osmog stoljeća rani ekstremistički i borbeni pokreti su, uglavnom, propali, te su ili nestali ili se smanjili do beznačajnosti. Zakoniti Imami – umjereni, fleksibilni, ali opet odlučni – sačuvali su i obogatili šiijsku vjeru i pripremili put novim i još većim naporima da preuzmu kontrolu nad svijetom islama.

Pored ovih ranih neuspjeha, i usprkos obeshrabrenju samih Imama, i dalje su se javljali ekstremistički i borbeni pokreti, čak i u neposrednoj okolini zakonitih Imama. Odlučujući razlaz između ekstremista i umjerenih desio se 765. godine, nakon smrti Džafera es-Sadika, šestog imama nakon Alije. Džaferov najstariji sin je bio Isma'il. Iz nejasnih razloga, i možda zbog njegove povezanosti sa ekstremističkim elementima, Ismail je bio razbaštinjen imamstva, a većina šiija je kao sedmog imama proglasila Musaa el-Kazima. Njegova nasljedna linija se nastavila do dvanaestog imama, koji je nestao 873. godine, i za većinu šiija danas on je još 'očekivani Imam' ili Mahdi. Sljedbenici dvanaest imama, poznati kao isnaašerije ili šiije duodecimalisti, predstavljaju umjereniji ogranak ove sekte. Razlike od glavnog dijela sunijskog islama ograničene su na određeni broj doktrinalnih stavki, koje su za posljednjih godina postale sve manje značajne. Od šesnaestog stoljeća, duodecimalni šiizam je službena religija Irana.

Druga grupa je slijedila Ismaila i njegove potomke, i poznati su kao ismailije (Isma'ilis). Nakon što su dugo djelovali u tajnosti, osnovali su sektu koja je povezanošću i organizacijom, te intelektualnom i emotivnom privlačnošću uveliko nadmašila sve svoje rivale. Umjesto haotičnih razmišljanja i primitivnih predrasuda ranijih sekti, brojni istaknuti teolozi razvili su sistem vjerske doktrine na visokom filozofskom nivou, i stvorili literaturu koja tek sada, nakon stoljeća pomračenja, opet dobiva priznanje zbog svoje istinske vrijednosti. Ništa manje od sunija, ismailije su pobožnima ponudili poštovanje Kur'ana, tradicije i zakona. Intelektualcima su

ponudili filozofsko objašnjenje svemira, utemeljeno na izvorima antičke, a posebno neoplatonističke misli. Duhovnjacima su donijeli prisnu, ličnu, emocionalnu vjeru, koju je podržavao primjer patnje Imama i samopožrtvovanja njihovih sljedbenika – iskustvo stradanja, i postignuće Istine. Konačno, nezadovoljnicima su ponudili privlačnost dobro organiziranog, široko rasprostranjenog i moćnog opozicionog pokreta, koji je, čini se, nudio stvarnu mogućnost da se postojeći poredak zbaci, a umjesto njega uspostavi novo i pravedno društvo, koje će voditi Imam – Poslanikov nasljednik, Božiji odabranik, i jedini zakoniti vođa čovječanstva.

Imam predstavlja centar ismailijskog sistema – doktrine i organizacije, odanosti i djelovanja. Nakon stvaranja svijeta djelovanjem univerzalnog uma na univerzalnu dušu, ljudska historija je potpala pod niz ciklusa, od kojih svaki počinje sa imamom 'koji govori', ili poslanikom, kojeg slijedi niz imama 'koji šute'. Postoje ciklusi skrivenih i vidljivih imama, što odgovara periodima tajnosti i uspjeha vjere. U sadašnjem ciklusu potomci Alije i Fatime, preko Ismaila, imami su bili božanski nadahnuti i bezgrješni – na neki način doista i sami božanski, zbog toga što je Imam bio mikrokosmos, otjelovljenje metafizičke duše svemira. Kao takav, bio je vrelo znanja i autoriteta – ezoteričkih istina koje su bile skrivene od neukih, i od naređenja koja zahtijevaju potpunu i neupitnu poslušnost. Za početnike je postojala drama i uzbuđenje tajnog znanja i tajnog djelovanja. Drama se spoznavala preko ezoteričke interpretacije, *ta'wilul-batin*, posebne doktrine te sekte koja je dovela do naziva batini, po čemu je ponekada bila poznata. Osim doslovnog i očitog značenja, propisi Kur'ana i tradicije imali su i drugo značenje, alegorijsko i ezoteričko tumačenje koje je Imam otkrivao i podučavao početnike. Neke grane sekte otišle su čak i dalje, i prihvatile antinomijsku doktrinu koja se iznova pojavljuje u ekstremnoj muslimanskoj herezi i misticizmu. Konačna vjerska dužnost je znanje – spoznaja – istinskog Imama; doslovno značenje zakona je ukinuto za vjernike, i, ako ikako postoji, služi kao kazna za profane ljude. Uobičajena tema ismailijskih vjerskih rukopisa je potraga za Istinom – u početku uzaludno, a potom doseže vrhunac u trenutku zasljepljujućeg prosvjetljenja. Organizacija i djelovanja sekte, očuvanje i širenje njenih učenja, bili su u rukama hijerarhije da'ija, poredanih pod vrhovnim da'ijom, a koji je bio izravni Imamov pomoćnik.

Stoljeće i po nakon Ismailove smrti, ismailijski imami su bili skriveni, i malo se zna o djelovanju, pa čak i učenju da'ija. U drugoj polovini devetog stoljeća počela je nova faza, kada se rastuća i očita slabost abasidskih halifa u Bagdadu činila da nagovještava raspad islamskog carstva i slom islamskog društva. Lokalne dinastije su se pojavile po pokrajinama – obično vojnog, ponekada plemenskog porijekla; većinom su bile kratkotrajne, i u nekim područjima otimačke i tlačiteljske. Čak i u prijestonici halife su gubile moć i postajale bespomoćne lutke u rukama vlastitih vojnika. Rušili su se temelji povjerenja i sloge u islamskom univerzalnom državnom uređenju i ljudi su počeli tražiti utjehu i ponovno uvjerenje negdje drugdje. U ovim nesigurnim vremenima, šijska poruka – da je islamska zajednica krenula pogrešnim, i da se mora vratiti na ispravan put – slušala se s novom pažnjom. Obje šijske grane, šiije duodecimalisti i ismailije, okoristili su se ovim prilikama, i u početku se činilo da će šiije duodecimalisti pobijediti. Dinastije šiija duodecimalista pojavile su se na nekoliko mjesta, a 946. godine Bujidi, šijska dinastija iz Perzije, zauzimanjem Bagdada i postavljanjem halife pod šijsku kontrolu, nanijela je konačno poniženje sunijskom islamu. Do tada, pak, šiije duodecimalisti nisu imali Imama, zbog toga što je dvanaesti i posljednji nestao nekih sedamdeset godina ranije. Bujidi, suočeni sa odlučujućim izborom, odlučili su da ne priznaju niti

jednog drugog pretendenta porijeklom od Alije, već da pod svojom dominacijom i pokroviteljstvom zadrže Abaside kao titularne halife. Učinivši to, još više su diskreditirali već izgubljeni sunijski halifat; u isto vrijeme, konačno su uklonili umjereni šiizam kao ozbiljnu alternativu.

Postojalo je mnogo toga što je ljude tjeralo da potraže alternativu. Velike društvene i ekonomske promjene u osmom i devetom stoljeću nekima su donijele bogatstvo i moć, a drugima tegobe i frustracije. Na selu, porast velikih imanja, koja su često bila poreski privilegirana, bio je popraćen osiromašenjem i potčinjavanjem zakupnika i maloposjednika. Razvoj trgovine i obrta u gradovima stvorio je klasu putujućih radnika, i privukao nestabilnu i plutajuću skupinu migranata koji su bili bez korijena i siromašni. Usred velikog napretka, postojala je i velika bijeda. Suhi legalizam i daleki transcendentalizam ortodoksne religije, oprezni konformizam ovlaštenih predstavnika, nudio je malo nade obespravljenima, malo duhovne čežnje raseljenim i nesretnim. Postojao je također i intelektualni nemir. Muslimansko mišljenje i učenje, obogaćeno iz brojnih izvora, postajalo je sve suptilnije, sofisticiranije, različitiije. Trebalo je razmotriti goleme mučne probleme, koji su nastajali iz sudara islamskog otkrovenja, grčke nauke i filozofije, perzijske mudrosti i teških historijskih činjenica. Među mnogima je postojao gubitak povjerenja u tradicionalne islamske odgovore, i narastajuća želja za novim odgovorima. Izgledalo je da se raspada veliko islamsko suglasje – vjersko, filozofsko, političko, društveno; potreban je bio novi, pravedan i učinkovit, princip jedinstva i autoriteta, da sačuva islam od uništenja.

Velika snaga ismailija je omogućila da ponude takav princip – nacrt novog svjetskog poretka pod vlašću Imama. I posvećenima i nezadovoljnicima, poruka i pomoć da'ija donijeli su utjehu i obećanje. Filozofima i teolozima, pjesnicima i učenjacima, ismailijska sinteza nudila je zavodljivu privlačnost. Kasnije, zbog snažnih reakcija protiv ismailija, većina njihove literature je iščeznula iz središnjih zemalja islama i sačuvana je samo među samim pripadnicima sekte. Međutim, nekoliko djela ismailijskog nadahnuća dugo je bilo nadaleko poznato, a djela mnogih velikih autora na arapskom i perzijskom jeziku pokazuju barem tragove ismailijskog utjecaja. 'Poslanice Iskrene Braće', poznata enciklopedija vjerskog i svjetovnog znanja koja je sabrana u desetom stoljeću, ispunjena je ismailijskim mišljenjem i vrši dubok utjecaj na muslimanski intelektualni život od Perzije do Španije.

Nije iznenađujuće da su da'ije postigle poseban uspjeh u ovim mjestima, poput južnog Iraka, obala Perzijskog zaljeva i dijelova Perzije, gdje su raniji oblici militantnog i ekstremnog šiizma već pronašli pristalice ili gdje su lokalni kultovi osigurali pogodan temelj. Krajem devetog stoljeća grana sekte poznata kao karmatije – njihova prava povezanost sa glavnim dijelom ismailija je nesigurna – uspjela je da kontrolira i uspostavi neki oblik republike u istočnoj Arabiji, koja im je više od stoljeća služila kao baza za vojne i propagandne operacije protiv halifata. Karmatijski pokušaj da preuzmu vlast u Siriji početkom desetog stoljeća propao je; ali događaj je značajan i čak i u tako ranom dobu otkriva lokalnu pomoć ismailizmu.

Najveća pobjeda ismailijske stvari desila se u drugom dijelu svijeta. Misija u Jemen, krajem devetog stoljeća, dovela je do brojnih preobraćenika i do baze političke moći. Iz Jemena su slane daljnje misije u druge zemlje, uključujući Indiju i sjevernu Afriku, gdje su postigli najspektakularniji uspjeh. Do 909. godine bili su dovoljno snažni da se skriveni Imam pojavi iz skrivenosti i da se proglasi halifom u sjevernoj Africi, pod titulom El-Mehdi, tako osnivajući

novu državu i dinastiju. Bili su poznati kao fatimidi, kao znak njihovog porijekla od Fatime, Poslanikove kćerke.

U prvoj polovini desetog stoljeća, fatimidske halife su vladale samo zapadom, u sjevernoj Africi i Siciliji. Ipak, njihove oči su bile uprte na Istok, srce islama, gdje su se jedino mogli nadati da postignu svoj cilj da protjeraju sunijske abasidske halife i postave se kao jedine vođe islama. Ismailijski posrednici i misionari bili su aktivni u svim sunijskim zemljama; fatimidska armija u Tunisu se pripremala za osvajanje Egipta – prvi korak na putu do carstva Istoka.

Godine 969. ovaj prvi korak je sasvim ostvaren. Fatimidske trupe su osvojile dolinu Nila i uskoro su napredovale preko Sinaja do Palestine i južne Sirije. U blizini Fustata, starog sjedišta vlasti, fatimidske vođe su podigle novi grad po imenu Kairo, kao prijestonicu svog carstva, i novu džamiju-univerzitet, pod imenom El-Azhar, kao tvrđavu svoje vjere. Halifa El-Mu'izz je prešao iz Tunisa u novo obitavalište, gdje su njegovi potomci vladali sljedećih dvije stotine godina.

Ismailijski izazov starom poretku je sada bio bliži i jači, i održavala ga je velika moć – za neko vrijeme najveća u islamskom svijetu. Fatimidsko carstvo na svom vrhuncu je uključivalo Egipat, Siriju, sjevernu Afriku, Siciliju, afričku obalu Crvenog mora, Jemen i Hidžaz u Arabiji, sa svetim gradovima Mekom i Medinom. Uz to, fatimidske halife kontrolirale su ogromnu mrežu da'ija i upravljale vjernošću bezbrojnih sljedbenika u zemljama koje su još bile podređene sunijskim vladarima Istoka. U velikim kairskim učilištima, učenjaci i učitelji razvijali su doktrine ismailijske vjere i obučavali misionare da ih propovijedaju nepreobraćenima u zemlji i izvan. Neka od glavnih područja njihovog djelovanja su bila Perzija i centralna Azija, odakle je u Kairo došlo mnogo tragatelja za istinom, i gdje su se kasnije vratili kao obučeni tumači ismailijske poruke. Jedan od njih koji se isticao bio je filozof i pjesnik Nasiri Husrev. Nakon što je godine 1046. preobraćen tokom posjete Egiptu, vratio se da propovijeda ismailizam po istočnim zemljama, gdje je izvršio veliki utjecaj.

Sunijski odgovor bio je u početku ograničen i bez utjecaja – bilo je sigurnosnih mjera protiv da'ija, političkog rata protiv fatimida, koji su bili optuženi u proglasu objavljenom 1011. godine u Bagdadu, pomalo neuvjerljivo, da uopće nisu fatimidi, već potomci ozloglašnog varalice.

Ipak, usprkos ovoj impozantnoj snazi i velikom naporu političkog, vjerskog i ekonomskog rata protiv abasidskog halifata, fatimidski izazov je propao. Abasidski halifat je opstao; sunijski islam se oporavio i pobijedio – fatimidske halife su postupno gubile svoje carstvo, vlast i svoje sljedbenike.

Jedan od razloga za ovu propast mora se tražiti u događajima na Istoku, gdje su se dešavale velike promjene. Dolazak Turaka prekinuo je političko usitnjavanje jugozapadne Azije, i taj je dolazak zemljama sunijskog halifata za neko vrijeme vratio jedinstvenost i stabilnost koju su izgubili. Turski osvajači su bili novi preobraćenici, ozbiljni, odani i ortodoksni; bili su prožeti jakim osjećajem svoje dužnosti prema islamu, i svoje odgovornosti, kao novi zaštitnici halife i vladari muslimanskog svijeta, da ga održe i odbrane od unutarnjih i vanjskih opasnosti. Ovu su obavezu ispunili u potpunosti. Turski vladari i turski vojnici osigurali su političku i vojnu snagu i vještinu da izdrže, zadrže i odbiju dvije velike opasnosti koje su prijetile sunijskom islamu – izazov ismailijskih halifa i, kasnije, osvajanje križara iz Evrope.

Iste opasnosti – vjerski raskoli i vanjske invazije - pomogle su da potaknu veliku sunijsku obnovu koja je počela jačati. U sunijskom svijetu su još postojale velike zalihe vjerske moći – u teologiji učenjaka, duhovnosti mistika, i pobožnoj posvećenosti njihovih sljedbenika. U to vrijeme krize i oporavka postignuta je nova sinteza, sa odgovorom i na intelektualni izazov ismailijske misli i na emocionalnu privlačnost ismailijske vjere.

Dok su sunijski protivnici politički, vojno i vjerski dobijali na snazi, stvar ismailijskih fatimida je slabila zbog vjerske nesloge i političkog propadanja. Prvi ozbiljni unutarnji sukobi u ismailizmu bili su posljedica samih fatimidskih uspjeha. Potrebe i odgovornosti dinastije i carstva su zahtijevale neke prepravke ranijih doktrina i, riječima jednog savremenog ismailijskog učenjaka, prihvatanje 'ozbiljnijeg i konzervativnijeg odnosa prema tada postojećoj instituciji islama.' Od početka, postojale su nesuglasice između ismailijskih radikala i konzervativaca, između branitelja i otkrovitelja ezoteričkih misterija. S vremena na vrijeme fatimidske halife su se morale suočiti sa raskolom, pa čak i oružanom opozicijom, dok su grupe njihovih sljedbenika otkazivale svoj pristanak i podršku. Već u vrijeme prvog fatimidskog halife u sjevernoj Africi, postojale su kontroverze među da'ijama različitih stavova i otpadništvo od fatimidskog tabora. Četvrti halifa El-Mu'izz suočio se sa sličnim poteškoćama; u samom trenutku svoje pobjede, tokom osvajanja Egipta, morao se boriti protiv karmatija iz istočne Arabije koji su se, nakon prvobitne podrške fatimidima, okrenuli protiv njih i napali njihove vojske u Siriji i Egiptu. Čini se da su se kasnije karmatije vratili fatimidima, i nestali kao odvojeni entitet. Drugi raskol se desio 1021. godine, nakon nestanka šestog halife El-Hakima pod čudnim okolnostima. Grupa vjernih pristalica vjerovala je da je El-Hakim božanstvo i da nije umro već iščeznuo u okultaciju. Nakon što su odbili da priznaju njegove nasljednike fatimidskog trona, otcijepili su se od glavnog dijela sekte. Postigli su određeni uspjeh u dobivanju podrške među sirijskim ismailijama, gdje još postoje njihove grupe, u području današnje Sirije, Libana i Izraela. Jedan od osnivača sekte bio je da'ija centralnoazijskog porijekla pod imenom Muhammed ibn Isma'il ed-Darazi. Po njegovom imenu znaju se još i kao družici. Tokom duge vladavine osmog halife El-Mustansira (1036-1094) Fatimidsko carstvo doseglo je svoj vrhunac i brzo propalo; kada je on umro, najveći unutarnji raskol je rastrgao ismailijsku misiju.

Na vrhuncu fatimidske moći halife su zadržale punu ličnu kontrolu državnih poslova, i s jednakim autoritetom su upravljali trima velikim ograncima vlasti – birokratijom, vjerskom hijerarhijom i oružanim snagama. Osoba na čelu civilne birokratije, i djelotvorni prvak vlade pod halifom, bio je vezir, civilna osoba; poglavar vjerske hijerarhije bio je vođa da'ija ili misionara (*da'i al-du'at*), koji osim što je kontrolirao ismailijskim državnim aparatom unutar Carstva, također je upravljao i velikom vojskom ismailijskih agenata i misionara izvan Carstva. Zapovjednik oružanih snaga, u prvenstveno civilnom režimu, upravljao je trećim ogrankom. Ipak, od El-Hakimove smrti, vojska je postepeno povećavala svoju moć na uštrb civila i čak i samog halife. Neuspjesi, nesreće i preokreti sredinom jedanaestog stoljeća ubrzali su ovaj proces; okončan je 1074. godine kada je Badrul-Džamali, vojni upravitelj Akre, na poziv halife, prešao u Egipat sa vlastitom vojskom da preuzme kontrolu državnih poslova. Uskoro je bio vladar zemlje, sa tri titule koje mu je halifa dodijelio, a to su bile zapovjednik vojske,

poglavar misionara i vezir – koje su označavale njegovu kontrolu nad sva tri područja, vojnim, vjerskim i birokratskim. Bio je obično poznat po prvoj tituli.

Od tada je stvarni vladar Egipta bio zapovjednik vojske, vojni autokrata koji je upravljao preko svojih trupa. Vojna uprava je postala nešto stalno, u čemu su Badrul-Džamala naslijedili sin i unuk, a potom niz vojnih autokrata. Baš kao što su i abasidske halife u Bagdadu postale bespomoćne lutke svojih pretora, tako su i fatimidi postali običan paravan za smjenjivanje vojnih diktatora. Za dinastiju koja je pretendirala na duhovno i političko vodstvo čitavog islama ovo je bio tužan pad – pad koji je bio u oštrm kontrastu sa vjerovanjima i nadama ismailijske vjere.

Takva promjena nepovratno je pobudila nezadovoljstvo i opoziciju među borbenijim i upornijim sektašima, tim više jer se promjena podudarala sa periodom obnovljenog djelovanja među ismailijama u Perziji. Kada je Bedrul-Džamaliya zamijenio njegov sin El-Afdal 1094. godine, nije došlo do velike promjene u državnim poslovima, pa nakon što je El-Mustansir umro nekoliko mjeseci kasnije, kada je zapovjednik vojske bio suočen sa potrebom da izabere novog halifu – njegov izbor nije bio težak. S jedne strane bio je Nizar, najstariji sin i odrastao čovjek, kojeg je već El-Mustansir imenovao za nasljednika, a kojeg su ismailijske vođe poznavale i prihvatile; a s druge strane tu je bio njegov mlađi brat El-Musta'li, mladić bez saveznika ili pomagača, koji bi naposljetku bio potpuno ovisan o svom moćnom staratelju. Nije bilo sumnje da je El-Afdal, znajući to, udesio vjenčanje između svoje kćeri i El-Musta'liya te, nakon El-Mustansirove smrti, ustoličio zeta kao halifu. Nizar je izbjegao u Aleksandriju, gdje je podigao pobunu uz pomoć tamošnjih mještana. Nakon prvobitnog uspjeha, poražen je, uhvaćen i kasnije ubijen.

Izabravši El-Musta'liya, El-Afdal je podijelio sektu od vrha do dna, te, možda, namjerno odbio gotovo većinu sljedbenika u istočnim zemljama islama. Čak i unutar fatimidskih granica postojali su pokreti opozicije; istočne ismailije su odbile da priznaju novog halifu i prekinuli su odnose sa umanjenom fatimidskom organizacijom u Kairu, proglašavajući vjernost Nizaru i njegovoj lozi. Razlaz države i revolucionara, koji se počeo pojavljivati osnivanjem države, sada je bio okončan.

Uskoro su čak i one ismailije koje su prihvatile El-Musta'liya prekinule svoje veze sa režimom u Kairu. Godine 1130., nakon što su Nizarovi sljedbenici ubili El-Amira, sina i nasljednika El-Musta'liya, ostatak ismailija je odbio da prizna novog halifu u Kairu. Prihvatili su vjerovanje da je izgubljeni, mladi El-Amirov sin, zvani Tajjib, skriveni i iščekivani Imam. Neće biti više Imama nakon njega.

Još četiri fatimidske halife su vladale u Kairu, ali nisu predstavljali ništa više od lokalne egipatske dinastije, bez moći, utjecaja ili nade. Kada je 1171. godine posljednji od njih ležao na samrtnoj postelji u svojoj palači, kurdski vojnik Salahudin, koji je u međuvremenu postao stvarni vladar Egipta, dozvolio je propovjedniku da izgovori oglašavajuću molitvu u ime abasidskog halife iz Bagdada. Fatimidski halifat, već mrtav i kao vjerska i kao politička sila, sada je bio formalno ukinut, uz gotovo potpunu ravnodušnost naroda. Heretičke knjige ismailija su bile zapaljane u gomilama. Egipat je vraćen u sunijsku zajednicu nakon više od dva stoljeća.

Do danas, ostalo je malo uvjerenih ismailija u Egiptu. Ipak, u drugim zemljama sekta je preživjela, razdvojena u dvije grane po El-Mustansirovoj smrti. El-Musta'lijevi sljedbenici su se nalazili – i još su tu – uglavnom u Jemenu i Indiji, gdje su poznati kao boharsi. Njihov

ismailizam se ponekada naziva 'staro propovijedanje' pošto se nastavlja na glavne doktrinalne tradicije fatimidskog perioda.

Dok su musta'lije stagnirale na udaljenim predstražama islama, njihovi rivali nizarije, sljedbenici Nizara, stupili su u period intenzivnog razvoja, i doktrine i politike, i jedno vrijeme su odigrali značajnu i dramatičnu ulogu u islamskim dešavanjima.

U jedanaestom stoljeću niz invazija je otkrio rastuću unutarnju slabost islamskog svijeta. Najvažnija od tih je bila invazija seldžučkih Turaka, koja je stvorila novo vojno carstvo koje se prostiralo od centralne Azije do Sredozemlja. Sa tim invazijama bile su povezane važne ekonomske, društvene i kulturne promjene, dubokog značaja u historiji islama. Uobičajena posljedica osvajanja je bila dodjeljivanje ogromnih područja i prihoda oficirima pobjedničke turske armije, koja je sa svojim činovnicima sačinjavala novi vladajući element, smjenjujući ili zasjenjujući arapsku i perzijsku aristokraciju i plemstvo iz prijašnjih vremena. Moć, bogatstvo i status pripadali su novim ljudima – stranim pridošlicama koji su se često još nepotpuno asimilirali u urbanu civilizaciju islamskog Srednjeg istoka. Poziciju stare elite su dodatno oslabili drugi faktori – premještanje nomada, promjena trgovačkih puteva, počeci velikih promjena koji su vodili do evropskog uspona i relativnog pada islama. U vrijeme problema i opasnosti, novi turski gospodari donijeli su mjere moći i reda – ali uz cijenu većeg vojnog troška, strožijeg nadzora javnog života i čvršćeg konformizma mišljenja.

Vojna moć Turaka je bila stamena – ortodoksnost škola više nije imala ozbiljnu prijetnju. Ali postojali su drugi načini napada, i mnogima koji su bili nezadovoljni Seldžučkim carstvom, ismailizam u novom obliku je opet donio privlačnu kritiku ortodoksije, sada povezanu sa novom i učinkovitom strategijom otpora. 'Staro propovjedništvo' ismailizma je propalo; Fatimidsko carstvo je umiralo. Bilo je potrebno 'novo propovjedništvo' i novi metod. Smislio ih je revolucionarni genije po imenu Hasan-i Sabah.

Bibliografska bilješka:

Najopsežnija knjiga o Asasinima je M. G. S. Hodgson, *The order of Assassins*, Hag, 1955. Premda se uglavnom bavi periodom nakon 1094. godine, sadrži jedan pregled ranijeg perioda. Kraći pregled vjerskog razvoja sekte napisao je W. Ivanow, *Brief survey of the evolution of Ismailism*, Laiden, 1952. Gospodin Ivanow je autor brojnih knjiga i članaka koji se bave određenim aspektima ismailijske religije, književnosti i historije. Historija i opis ismailija, sa posebnim osvrtom na Indiju, dati su u J. N. Hollister, *The Shi'a of India*, London, 1953. A. S. Picklay, *History of the Ismailis*, Bombaj, 1940, je popularni pregled koji je napisao ismailijski autor za ismailijsko čitateljstvo. Među savremenim arapskim djelima, mogu se spomenuti dvije opće knjige sirijskog ismailijskog autora Mustafe Ghaliba, historija *Ta'rih al-da'wa al-Isma'iliyya*, Damask, bez datuma, i biografski rječnik *A'lam al-Isma'iliyya*, Bejrut 1964., te opći pregled egipatskog (neismailijskog) učenjaka Muhammada Kamila Husayna *Ta'ifat al-Isma'iliyya*, Kairo, 1959. Aspekti rane historije ove sekte su istraženi u B. Lewis, *The origins of Isma'ilism*, Kembridž, 1940; W. Ivanow, *Ismaili tradition concerning the rise of the Fatimids*, London-Kalkuta, 1942., *idem*, *Studies in early Persian Ismailism*, Bombaj, 1955; W. Madelung, 'Fatimiden und Bahrainqarmaten', u *Der Islam*, xxxiv (1958), 34-88; *idem*, 'Das Imamatum in der frühen ismailitischen Lehre', *ibid.*, xxxvii (1961), 43-135; P. J. Vatikiotis, *The Fatimid theory*

of state, Lahore 1957., te u brojnim člancima Ivanowa, Corbina i S. M. Sterna, koje je pobrojao Pearson. Postoje mnoge studije o Nasiriju Khusrawu, A. E. Bertela, *Nasir-i Khosrov i Ismailizm*, Moskva, 1959, koja uključuje detaljnu raspravu o historijskoj pozadini i značaju ismailizma u njegovo vrijeme. Gazalijevo glavno polemičko djelo protiv ismailija, napisano 1094-1095. za abasidskog halifu Al-Mustahzira, analizirao je I. Goldziher, *Streitschrift des Gazali gegen die Batinijja-Sekte*, Laiden 1916. Drugu Gazalijevu antiismailijsku raspravu priredio je i preveo na turski jezik Ahmed Ateş, 'Gazali'nin belini kiran deliller'i. Kitab Kavasima al-Batiniya', u *Ilahiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara), I-ii (1954.), 23-54. Oba djela su usmjerena protiv novih doktrina ismailija njegovog vremena. Gazalijevi stavovi prema ismailizmu raspravljani su u W. Montgomery Watt, *Muslim intellectual; a study of al-Ghazali*, Edinburg, 1963., 74-86.

O mjestu ismailija unutar šireg okvira islamske religije i historije može se saznati u djelu H. Laoust, *Les schisms dans l'Islam*, Paris 1965; M. Guidi, 'Storia della religione dell'Islam', u P. Tacchi-Venturi, *Storia delle religioni*, II, Torino, 1936; A. Bausani, *Persia religiosa*, Milan 1959; W. Montgomery Watt, *Islam and the integration of society*, London 1961; B. Lewis *The Arabs in history*, obnovljeno izdanje, London 1966, i značajna poglavlja u *L'Elaboration de l'Islam*, Pariz 1961, i *The Cambridge Medieval History*, IV/1, novo izdanje, Kembridž, 1966.

Tu je i djelo H. Hamdanija, 'Some unknown Isma'ili authors and their works', u *JRAS* (1933), 365.

S engleskog prevela: Dženita Karić